

витку теоретичної думки. З огляду на це, заслуговує на особливу увагу інституціональна теорія права та держава, яка базується на поєднанні різних методологій і завдяки цьому створює умови для повного і об'єктивного дослідження права та держави.

У сучасній юридичній і політичній літературі окремі аспекти сутності права і держави досліджувались у працях В.К. Забігайла, А.П. Зайця, Н.М. Золотухіної, В.Д. Зорькіна, К.К. Жоля, І.А. Ісаєва, Р.А. Калужного, Т.В. Кашаніної, А.А. Козловського, М.І. Козюбри, О.Л. Копиленка, В.О. Котюка, І.О. Кресіної, О.М. Мироненка, В.С. Нерсесянца, М.П. Орзіха, П.М. Рабіновича, В.Ф. Сіренка, О.Ф. Скакун, Л.Р. Сюкіяйнен, М.В. Цвіка, В.О. Четверніна, В.Є. Чіркина, Ю.С. Шемшученка та ін.

До визначення сутності і ознак права і держави звертались П.М. Рабінович та В.О. Котюк¹. Природу права і держави в контексті політичної науки аналізували І.О. Кресіна та А.А. Козловський². Походження права і держави в історії політико-правової думки досліджували Н.М. Золотухіна, І.А. Ісаєв, В.С. Нерсесянц, Л.Р. Сюкіяйнен³. Інституціональна теорія права і держави до останнього часу залишалася поза увагою сучасних дослідників.

Теорія інституціоналізму виникла у Франції на початку ХХ ст. на ґрунті соціально-позитивістського правознавства і державознавства. Найвизначнішими її представниками були Л. Дюгі, Л. Гурвич, М. Оріу. Інституціоналізм сформувався на основі визнання того факту, що суспільні колективи (сім'я, члени однієї професії, добровільні асоціації тощо) є установами інтегративними, тобто такими, що забезпечують єднання суспільства в націю-державу.

Концептуальна основа інституціональної теорії права і держави ґрунтується на ідеї рівноваги, суть якої полягає у тому, що правопорядок подібний до системи фізичної рівноваги сил, а все життя сучасних держав – це нескінченні соціальні рівноваги, поєднані у складну систему. Однією із таких систем рівноваги є правові відносини.

Теорію інституціоналізму найбільш вдало розробляв Моріс Оріу (1859-1929)⁴. Предметом публічного права, на думку М. Оріу, є державний режим правління, який уособлює державу, тобто одночасно режим політичний,

В.І. Тимошенко

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ТЕОРІЯ ПРАВА І ДЕРЖАВИ

Обов'язковою умовою розвитку юридичної науки є визначення сутності таких її фундаментальних понять як право і держава. Без визначення цих понять не може бути успішно вирішена проблема розбудови нашої держави, яка нині вирішується на практиці. При цьому глибокий науковий аналіз природи права і держави передбачає не лише засвоєння розробок сучасних вчених, а й врахування досвіду, нагромадженого на попередніх етапах роз-

¹ Див.: Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. – К.: Б.м., 1994. – С. 31, 32; Котюк В.О. Основи держави і права. – К.: Вентурі, 1998. – С. 9, 10, 11.

² Див.: Кресіна І.О. Проблеми політичної суб'єктності української держави // Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / За ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – С. 37–50; Козловський А.А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. – Чернівці: Рута, 1999. – С. 144–156.

³ Див.: История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца. – М.: Издательская группа ИНФРА-М-КОДЕКС, 1995. – 736 с.; Исаев И.А., Золотухина Н.М. История политических и правовых учений России XI–XX вв. – М.: Юрист, 1995. – 378 с.

⁴ Див.: История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца. – С. 673.

економічний та юридичний. Суспільне життя є об'єктом впливу: з одного боку, політичної влади, з іншого – приватної власності. Поділ впливу ґрунтується на двох паралельних процесах – централізації права і централізації політичної влади. Централізація національного (загальнодержавного) права зводиться до того, що встановлення правових норм і санкцій стає справою центральної політичної влади і здійснюється відокремленою від приватної власності урядовою владою, тобто судовою і адміністративною, а звичай замінюються писаним законом. З огляду на соціальні функції, які виконують правові відносини, останні становлять сферу соціального світу, в якому інтереси людей, соціальних груп і класів урівноважуються. Право врівноважує споконвічне протистояння між особою і суспільством. Кожна правова система розподіляє всі права між собою та суспільством і створює право індивіда, з одного боку, і право суспільства – з іншого. Цей розподіл породжує соціальні антагонізми, але, разом з тим, створює і систему рівноваги, результатом якої є правопорядок, що врівноважує не лише протистояння індивіда і суспільства, а й інші системи суспільного буття – буття цивільного, публічного, комерційного, військового тощо. Усі форми буття, за М. Оріу, перебувають у стані рівноваги, причому цивільне буття є центром усієї системи, ядром тяжіння, навколо якого обертається решта. Система правової рівноваги не лише намагається урівноважити владу, як це має місце в системі політичної рівноваги, або лише інтереси, як це має місце в економічних відносинах. Вона охоплює і владу, й інтереси, і всі інші сфери соціального життя¹.

Прихильником інституціональної теорії права і держави був видатний російський (за походженням комі) юрист і соціолог, один із засновників соціології права, неопозитивіст Пітирим Олександрович Сорокін (1889–1968). Він намагався поєднати інституціоналізм з психологічною теорією права Л.Й. Петражицького, зокрема з його трактуванням чисельності джерел права, що суттєво співпадає з ідеями "правового плюралізму"².

П.О. Сорокін розглядав соціальне явище як психічну взаємодію. Будь-яке соціальне явище складається із двох елементів, які слід відмежовувати один від одного: 1) певні психічні переживання або чиста психіка; 2) непсихічні знаки, за допомогою яких ця психіка об'єктивується або символізується. Тобто будь-яке соціальне явище слід розглядати під двома кутами зору: чисто психологічним, або внутрішнім і символічним, або зовнішнім. За П.О. Сорокіним, буття соціального явища двояке: чисто суб'єктивне самобуття Духа і об'єктивоване буття того ж Духа, але вже не "безтілесного", а втіленого в ту чи іншу "матеріальну" форму. В першому випадку він

¹ Див.: Тимошенко В.І. Інституціональна теорія права // Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: "Укр. енцикл.", 1999. – Т. 2: Д-Й. – С. 704.

² Див.: Дмитренко Ю.П., П.О. Сорокін // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: "Укр. енцикл.", 1999. – Т. 5: П-С. – С. 546.

може жити за своїми власними законами, в другому – він вже перестає бути "вільним" і стає зв'язаний "складними" і "негнучкими" законами матеріального світу, які часто радикально змінюють його власні закони. В другому випадку психіка, що втілена в матеріальних предметах, речах, мусить підкорятися тим законам, якими керуються останні. Такими законами є закони біологічні і фізико-хімічні¹. Дослідник, який аналізує соціальне життя і його закони, не може ігнорувати ці закони. Спроба пояснити соціальне життя виключно психічною закономірністю без врахування біологічних і фізико-хімічних законів, на думку П.О. Сорокіна, не може бути успішною. Така спроба могла б мати успіх лише в тому разі, якщо б психічне в соціальному процесі було абсолютно відокремлене від непсихічних видів буття, якщо б воно мало абсолютно автономне самобуття. Але такого не може бути.

П.О. Сорокін виводив основні методологічні правила дослідження соціальних явищ:

1) при дослідженні будь-якої категорії соціальних явищ необхідно чітко розрізняти дві сторони цієї категорії: а) чисто психологічну і б) обумовлену першою – зовнішньо-символічну;

2) при поясненні дійсної закономірності соціального життя необхідно враховувати характер закономірності не лише психічних явищ, але і явищ непсихічних, в яких втілюється і через які об'єктивується чиста "безтілесна" психіка².

Визначивши соціальне явище і вказавши на його дві сторони, П.О. Сорокін пояснював процес психічної взаємодії людей. З психологічної точки зору ("внутрішньої") ця взаємодія зводиться до обміну різними уявленнями, сприйняттями, почуттями, бажаннями і взагалі всім, що відомо під назвою психічних переживань. Але індивід з індивідом не можуть обмінюватись психічними переживаннями безпосередньо і прямо. Кожне психічне переживання, перш ніж передатись іншому, за П.О. Сорокіним, має пройти три стадії: спочатку воно є чистою психікою; потім перетворюється на непсихічну форму – символ, подразнювач і, нарешті, знову одержує психічне буття через суб'єкта, що його приймає.

Таким чином, робив висновок П.О. Сорокін, однією із необхідних умов правильної психічної взаємодії соціальної групи є однакові прояви однакових психічних переживань різними членами цієї групи. Процес психічної взаємодії в соціальній групі передбачає перш за все наявність ряду індивідів, що перебувають один з одним в психічному спілкуванні. Між цими індивідами безперервно виникають і зникають різні психічні течії. Кожна з цих течій за час свого переходу від індивіда до інших встигає символізуватись, потім як

¹ Див.: Сорокін П. Преступление и кара, подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / Вступ. ст., сост. и примеч. В.В. Сапова. – СПб.: Изд-во РХГИ, 1999. – С. 76.

² Див. там само. – С. 77.

символ або подразнювач впливає на апарати сприйняття інших, доходить до їх психіки і там знову переходить із символічного буття в буття психічне, яке, в свою чергу, проявляється зовні в тих чи інших символах; ці символи знову впливають на інших, знову перетворюються на психічну форму і т.д. Психічна взаємодія проявляється немов нескінченна кількість зв'язків, що кожної хвилини виникають і зникають між членами спільноти¹. На думку П.О. Сорокіна, поза організацією немає і не може бути соціальної групи, оскільки саме однакове розуміння символів і є одним із елементів цієї організації – організації психічної.

Проводячи свої дослідження в душі інституціоналізму і захищаючи ідею плюралізму права, П.О. Сорокін ставить питання про взаємозв'язок інституції – організованої групи, з одного боку, і права – з іншого. Для П.О. Сорокіна право даної інституції – це не наслідок її існування, як у більшості інших представників інституціоналізму, а передумова існування групи. Конститутивним елементом інституції, як організованої групи, П.О. Сорокін називав правові норми. Виходячи з того, що "більшість наших дій є не що інше, як прояви правових норм", П.О. Сорокін підкреслював, що саме норми "є внутрішнім ядром, скелетом, серцем і душею будь-якої організованої групи або інституту. Сім'я, держава, церква, партія, підприємство, профспілка, школа, університет, наукові, культурні, філантропічні та інші організації, армія, флот, навіть організована група злочинців – все це лише об'єктивація і персоніфікація правових норм і правових переконань всіх або переважної більшості членів групи"². П.О. Сорокін не лише визнавав інституціоналістську формулу "де суспільство, там і право", але немов би перевертав її і заявляв "де право, там і суспільство".

Поняття держави у П.О. Сорокіна складається із понять влади, народу і території. Держава – це організований народ, що живе на певній території і об'єднаний верховною незалежною владою. Відмітними рисами державної влади відповідно є: верховенство, самостійність (суверенність) і примусовість³. Держава є організованою системою взаємодії індивідів, яка "складається із сукупності відносин, що визначаються і регулюються так званими "основними законами" і "зводом законів", які називаються "законами держави"⁴. Завдяки цим відносинам індивіди, що належать до однієї держави, виявляються взаємно пов'язаними і виступають як абоненти однієї системи взаємодії, центром якої є державна влада, що регулює дані відносини. Отже, державу П.О. Сорокін розглядав не як матеріальний об'єкт, а як систему

взаємодії, що обслуговує багатьох індивідів, які, разом з тим, є абонентами ряду інших систем взаємодії, причому таких, що відрізняються від держави¹. Водночас держава є системою дієвою, такою, що суттєво обумовлює поведінку індивіда, впливає на долю колективів і населення загалом. По-перше, держава значною мірою обумовлює поведінку своїх громадян. Вийти із-під влади держави, за П.О. Сорокіним, громадянин не може. По-друге, державні колективи, як правило, є численними. По-третє, держави організовані і мають спеціальний механізм для впливу на інші групи населення. Нарешті, належність до однієї і тієї ж держави викликає особливий вид солідарності її громадян, яка називається патріотизмом².

Ідеї інституціоналізму підтримував Микола Миколайович Алексєєв (1879–1964), філософ права і державознавець. На його думку, держава є одним із видів організованих спільнот, найважливішим фактором у розвитку нації. Нації стають самими собою лише в тому разі, якщо вони перетворюються на держави: нація, не будучи державою, не може бути нацією. Нація, за переконанням М.М. Алексєєва, є удержавленим народом³.

Ідеї прихильників інституціоналізму знайшли підтримку у творчості українських і російських політико-правових мислителів першої третини ХХ ст., які, визначаючи сутність права і держави, поєднували історичні, соціологічні, юридичні та політологічні моменти. Такий підхід може бути корисним для сучасної юридичної науки і політико-правової практики, оскільки саме він закладає підвалини для юридичного вирішення політичних проблем та забезпечення інституційного контролю над владою.

Стаття надійшла до редколегії 15.02.2005 р.

¹ Див.: Сорокін П. Преступление и кара, подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / Вступ. ст., сост. и примеч. В.В. Сапова. – СПб.: Изд-во РХГИ, 1999. – С. 77, 78, 80.

² Цит. за: Туманов В.А. Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве. – М.: Наука, 1971. – С. 281.

³ Див.: Сорокін П. Элементарный учебник общей теории права в связи с учением о государстве. – Ярославль: Изд. Ярославского Кредитного Союза Кооперативов, 1919. – С. 132, 139.

⁴ Сорокін П.А. Система социологии. Т. 2. Социальная аналитика: Учение о строгости сложных социальных агрегатов. – М.: Наука, 1993. – С. 159.